

dr AGNIESZKA PIĘNCZAK, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze O / Cieszyn
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Śląski w Katowicach
agatka785@wp.pl

**Raport dotyczący Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa
kulturowego z 2003 roku**

Art. 2 pkt. 2d wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata

Na dziedzictwo kulturowe każdego narodu składają się nie tylko materialne świadectwa przeszłości człowieka, ale także różne idee niematerialne – jedne i drugie są niezmiernie ważne do kształtowania i pielęgnowania pamięci zbiorowej. Konwencja UNESCO z 2003 roku dotycząca ochrony dziedzictwa niematerialnego wyszczególnia kilka dziedzin, w których w największym stopniu wspomniane dziedzictwo się przejawia. Jedną z tych dziedzin są „wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata”. Należy podkreślić, iż powyższa kategoria zawiera różne elementy ukształtowane wielowiekowo, stanowiące swoisty konglomerat zarówno wątków rodzimych, jak i przejętych; są z jednej strony efektem oddziaływań kultury klasycznej czy wierzeń pogańskich, z drugiej strony – nauki chrześcijańskiej. Podlegały one ustawicznym zmianom, związanym z różnymi czynnikami, np. mniejszym lub większym stopniem zachowawczości kulturowej niektórych obszarów wiejskich, nierównomiernym stanem szkolnictwa i oświaty czy wpływem środków masowego przekazu.

1. Ramy definicyjne

Wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata (w tym również różnorodne przekonania i praktyki magiczne) wchodzi w zakres tzw. kultury duchowej. Dotyczą one problematyki wiedzy i wierzeń ludowych, składających się na szeroko rozumianą ludową wizję świata.

Powyższe pojęcia różnie interpretowano na gruncie etnologii i folklorystyki; warto więc zestawić kilka z nich. Wierzenia są najczęściej rozumiane jako pojęcia o świecie ponadnaturalnym¹ bądź też poglądy i przekonania o występowaniu w przyrodzie i życiu ludzkim zjawisk nadprzyrodzonych². Jeżeli poglądy te są niezgodne z zasadami religii

---

¹ J. St. Bystron: *Etnografia Polski*, Warszawa 1947, s. 138.

² J. Krzyżanowski: *Wierzenia*. W: *Słownik folkloru polskiego*, tegoż, Warszawa 1965, s. 436.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

wyznawanej na danym obszarze, mówimy o wierzeniach magicznych, przesądach lub zabobonach. Charakterystyczną cechą wierzenia jest jego praktyczność, albowiem towarzyszy mu zazwyczaj jakaś wskazówka, co należy zrobić, by osiągnąć realny wynik³. Są to również poglądy i wyobrażenia, zwykle utrwalone w mitach, o istotach i zjawiskach nadprzyrodzonych, obecnych w przyrodzie i rządzących nią, decydujących o ludzkim życiu i losie⁴.

Jak więc wynika z kilku przytoczonych powyżej definicji, wiedza i wierzenia ludowe posiadały istotne znaczenie dla funkcjonowania społeczności wiejskich. Z uwagi na swój często praktyczny charakter pozwalały na interpretację otaczającego świata, a więc dostrzeganiu różnorodnych powiązań pomiędzy światem człowieka a otaczającą go przyrodą i wszechświatem, co umożliwiało często codzienną egzystencję na wsi.

Powyzsza tematyka była podejmowana w polskich pracach ludoznawczych i etnologicznych co najmniej od drugiej połowy XIX wieku. Relacje z tego okresu są jednak miejscami mocno fragmentaryczne, przypadkowe, ograniczają się z reguły do krótkich wzmianek. Zbierano je według różnego klucza i w różnym zakresie, stąd też są one trudno porównywalne. Odmienny bywa też sposób ich klasyfikacji. Przykładowo w monografiach O. Kolberga zebranych w serii „Dzieł Wszystkich“ informacje z interesującej nas problematyki znajdują się np. w dziale „Zwyczajy“, „Obrzędy“, „Świat nadmysłowy“, „Wierzenia i Czary, Gusła i Leki“, „Wierzenia. Zabobony. Gusła. Czary i Leki“, „Podania i przesady“.

Również w XX wieku wątki wierzeniowe w Polsce tworzą różne systematyki, związane z odmiennościami w zakresie porządkowania dostępnych materiałów źródłowych. W okresie międzywojennym ukazywano przeważnie wierzenia ludowe w kontekście kultu świętych oraz wiary w różnorodne postaci demonologiczne; oddzielając jednak te kategorię od wiedzy ludowej dotyczącej różnych wyobrażenia o świecie, o naturze martwej i żywej, wreszcie o człowieku⁵. W zakres pojęcia „wiedza” włączano najczęściej dane na temat kosmografii i geografii, meteorologii, przyrody żywej, orientacji w zjawiskach życia psychicznego, umiejętności matematycznych i miar oraz medycynę ludową⁶.

W okresie powojennym powstaje wiele monografii o charakterze terytorialnym i regionalnym, o różnej jednak zawartości treściowej. Tematyka wiedzy i praktyk dotyczących przyrody i wszechświata poruszana jest w nich w różnym zakresie, w

---

³ Tamże, s. 436.

⁴ B. Ogródowska: *Zwyczajy, obrzędy i tradycje w Polsce*, Warszawa 2001, s. 247.

⁵ J. St. Bystron: *Etnografia Polski*, ..., s. 139-147.

⁶ K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, Warszawa 1967.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

niejednakowym stopniu analizuje się wątki z nimi związane, co utrudnia chociażby prace porównawcze. Najczęściej do wierzeń zalicza się te związane z kosmogonią, demonologią i przyrodą, medycynę ludową, wierzenia zawodowe, wierzenia związane z przyjmowaniem niezwykłych uzdolnień psychicznych oraz te dotyczące przewidywania przyszłości⁷; niektórzy badacze wyróżniają nieco inne działy: kosmogonia (wizja powstania świata), astronomia (obejmuje ruch i opis ciał niebieskich, z uwzględnieniem astronomii sferycznej i gwiazdnej), meteorologia, wiedzę przyrodniczą (świat roślinny i zwierzęcy), umiejętności matematyczne (miary, wagi itp.) czy też medycyna. Również na początku XXI wieku w obręb wiedzy i wierzeń ludowych włącza się zbliżone zagadnienia: kosmogonia, astronomia, wierzenia związane z żywiołami, meteorologia, rośliny, zwierzęta oraz miary i wagi⁸.

Granica między wiedzą i wierzeniami ludowymi w opisach etnologicznych w II połowie XX wieku zaciera się, gdyż stanowią one integralną, powiązaną całość. Wiedza ludowa to bowiem wizja rzeczywistości zewnętrznej, kształtowanej przez indywidualne i zbiorowe doświadczenia mieszkańców wsi, gromadzone i przekazywane z pokolenia na pokolenie w formie przekazów tradycyjnych. Obejmuje ona zarówno elementy racjonalne, jak i irracjonalne, stąd też trudno oddzielić ją od wierzeń⁹.

2. Stan zachowania opisywanych elementów na terytorium Polski

Stan zachowania opisywanych elementów w Polsce jest zróżnicowany, choć można tu mówić o pewnych, rysujących się tendencjach. Jak wykazały ogólnopolskie, a tym samym szeroko zakrojone badania Polskiego Atlasu Etnograficznego prowadzone w latach 80. XX wieku, znacznie więcej archaicznych zachowań zachowało się w większym nasileniu raczej w południowo-wschodniej i północno-wschodniej części kraju. W zachodniej części terytorium w związku z przesiedleniami i migracjami ludności w okresie powojennym doszło do zaniku wielu z tych wątków, bądź do ich znacznych przekształceń w związku z nową sytuacją kulturową ludności przybyłej. Pod wpływem silnej urbanizacji oraz industrializacji oraz stopniowym spadku znaczenia gospodarki rolnej wiele z tych elementów zarzucono. Obrazy powstałe na mapach etnograficznych w wielu przypadkach ukazują zanik wielu elementów wiedzy i wierzeń ludowych w świadomości badanych osób (szczególnie dotyczy to

⁷ J. Krzyżanowski: *Wierzenia*. W: *Słownik folkloru polskiego*,..., s. 437.

⁸ A. Lebeda [Pieńczak]: *Wiedza i wierzenia ludowe*, ...

⁹ D. Tylkowa: *Wiedza ludowa*. W: *Etnografia Polski – przemiany kultury ludowej*, t. 2, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1981, s. 71; A. Lebeda [Pieńczak]: *Wiedza i wierzenia ludowe*, ..., s. 12.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

kosmogonii i astronomii). W badanym okresie znano jeszcze dosyć powszechnie niektóre wierzenia związane z żywiołami (w szczególności z ogniem), wiatrem i wirem powietrznym oraz kamykiem piorunowym. Zachowała się również w pewnym zakresie wiedza dotycząca leczniczego i apotropeicznego wykorzystania różnych roślin (np. dziurawca, czarnego bzu czy cisu), a także stosowania niektórych w obrzędach dorocznych. Popularne były wtedy jeszcze opowieści ajtiologiczne (w szczególności te dotyczące kwiatu paproci oraz interpretowania drżenia liści osikowych); inne – znano sporadycznie, szczątkowo. Już wtedy obserwowano znaczne przemiany kultury tradycyjnej, pod względem ilościowym i jakościowym. Dla porównania, powtórne badania niektórych wsi śląskich, prowadzone w pierwszej dekadzie XXI wieku ukazują już całkowity zanik wyobrażeń kosmogonicznych oraz dawnych metod pomiaru i rachuby czasu (informacje zarzucone, nieprzydatne, nieaktualne), skąpe już tylko dane z zakresu meteorologii ludowej czy wiedzy o niektórych żywiołach; zachowały się jeszcze elementy wiedzy praktycznej (głównie w zakresie leczenia za pomocą roślin) czy wątki folklorystyczne dotyczące niektórych zwierząt (np. jaskółki czy bociana). Zmiany te wynikają przede wszystkim ze znacznej modernizacji życia wiejskiego, dominacji wiedzy naukowej płynącej z różnych publikatorów oraz z zarzucania dawnych wartości związanych z tradycyjną gospodarką rolną.

3. Czynniki sprzyjające zachowaniu opisywanych zjawisk

Zachowaniu opisywanych zjawisk z pewnością sprzyja ustawiczne wzbogacanie wiedzy o ich dawnym i współczesnym funkcjonowaniu w społeczności wiejskiej. Dotyczy to w szczególności opracowania i wykorzystania nie drukowanych wcześniej opisów wiedzy i wierzeń ludowych (pozostających w licznych zbiorach archiwalnych w całym kraju, o czym poniżej), prowadzenia dalszych prac badawczych w celu rejestracji ocalałych elementów dziedzictwa kulturowego oraz różnorodnych działań popularyzatorskich (skierowanych głównie do młodego pokolenia).

Dla zachowania kultury tradycyjnej istotne są także badania regionalne, których celem jest uzupełnienie istniejącej bazy źródłowej. Szczególnie cenne jest w tym przypadku ukazywanie współczesnych przemian w zakresie omawianych zjawisk. Na tym polu szczególnie aktywnie działa Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, którego celem jest m.in. szeroko zakrojona działalność wydawnicza z zakresu antropologii, etnologii i folklorystyki (www.ptl.info.pl). W 1996 roku zainicjowana została seria wydawnicza „Dziedzictwo

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

kulturowe”, w ramach której do tej pory wydano pięć woluminów poświęconych kulturze ludowej różnych stron Śląska; Towarzystwo wydaje również szereg innych publikacji (w tym kolejne tomy spuścizny kolbergowskiej). Zachowaniu wiedzy sprzyjają również różnorakie działania popularyzatorskie, skierowane do różnych grup docelowych. Mogą to być cykliczne wykłady o charakterze edukacyjnym, propagujące wiedzę o przeszłości i obecnym stanie kultury wiejskiej. Przykładowo – w latach 2008-2010 w Klubie im. Jana Kiepur (Sosnowiec) w ramach projektu „Mały etnograf” co miesiąc przybliżano uczniom szkół podstawowych dziedzictwo kulturowe regionu i szerzej – Polski (w tym też wiedzę oraz ludowe praktyki dotyczące przyrody i wszechświata).

Obecnie szczególnie istotna wydaje się być popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym (w tym analizowanej tematyki) za pomocą środków masowego przekazu, głównie – sieci Internet. Może to być zarówno digitalizacja trudno dostępnych danych archiwalnych i bibliotecznych w formie bibliotek cyfrowych (www.pia.org.pl/; www.fbc.pionier.net.pl/owoc), jak i tworzenie specjalnych portali ukazujących stan kultury wiejskiej poszczególnych obszarów.

4. Czynniki sprzyjające ginięciu/zapominaniu opisywanych zjawisk

Ginięciu czy też zapominaniu opisywanych zjawisk z pewnością sprzyjają zmiany demograficzne. Wraz ze stopniowym odchodzeniem osób starszych, pamiętających jeszcze czasy przedwojenne (w głównej mierze nośników kultury tradycyjnej), wiele ze znanych im niegdyś wątków bezpowrotnie zostaje wyparte ze świadomości mieszkańców wsi. W związku ze zmianami w funkcjonowaniu i kształcie rodziny wiejskiej często brakuje tak istotnego czynnika, jakim jest przekaz międzygeneracyjny. Podstawowe informacje o świecie są pozyskiwane z reguły przez Internet, rzadziej – z rozmów z osobami starszymi. W głównej mierze redukcji wiedzy i wierzeń ludowych sprzyja rozwój szkolnictwa i oświaty, ogólna modernizacja społeczności wiejskich oraz procesy globalizacyjne. Niektóre z elementów dawnej wiedzy o świecie są zarczucane, gdyż wydają się być mało interesujące, najczęściej jednak – przestarzałe, gdyż tracą swój właściwy sens praktyczny w obliczu współczesności.

4. Krótka charakterystyka polskich zasobów archiwalnych w zakresie opisywanych zjawisk

W Polsce znajduje się wiele archiwów etnograficznych (w tym uczelnianych), w których zgromadzono dane na temat wiedzy i praktyk ludowych dotyczących przyrody i wszechświata. Niewiele z nich posiada jednak dane z całego kraju, co więcej – zbierane w ściśle określony sposób. Pracownia Polskiego Atlasu Etnograficznego w Cieszynie jako jedyna w kraju posiada unikatowe zasoby archiwalne, zbierane już od ponad półwiecza według szczególnych założeń metodologicznych (www.weinoe.us.edu.pl/polski-atlas-etnograficzny).

Materiały atlasowe pozwalają na szeroko zakrojone prace porównawcze, gdyż są w pełni porównywalne. Dzięki nim możliwe są prace interpretacyjne dotyczące żywotności bądź reliktywności badanych zjawisk kulturowych, czego wyrazem stały się liczne artykuły naukowe i prace monograficzne prezentowane w serii „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Z powodzeniem są one wykorzystywane przez różne placówki muzealne i instytucje oraz osoby z kraju i zagranicy – z uwagi na swój dokumentacyjny charakter.

W cieszyńskiej pracowni zdeponowano ok. 2800 kwestionariuszy badawczych, które wykorzystywano do prac atlasowych już od początku lat 50. XX wieku w blisko 350 miejscowościach. Badania te dotyczyły różnych zagadnień, w tym wybranych elementów z zakresu kultury duchowej (lata 80. XX wieku). Prowadzono je przy użyciu kwestionariusza-notatnika nr 10 pt. *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych* w 224 wsiach punktach-badawczych. W analizowanym narzędziu badawczym zawarto pytania m. in. na temat demonów atmosferycznych, leśnych i zbożowych, sporzących, porywających i odmienających dzieci, zmory, strzygi, strzygonia, demonów przeznaczenia oraz śmierci. Kolejne badania terenowe nad kulturą duchową prowadzono w 279 miejscowościach z użyciem kwestionariusza-notatnika nr 11 pt. *Wiedza i wierzenia ludowe* (lata 1983-1990, uzupełnienia w latach 2000-2002). Pytania dotyczyły kosmografii i geografii ludowej, rachuby czasu, dawnych miar i wag, meteorologii ludowej, wierzeń dotyczących ciał niebieskich i żywołów oraz rozmaitych przekonań dotyczących roślin, zwierząt i człowieka. Wyniki tych prac badawczych zaprezentowano częściowo w niektórych z tomów Komentarzy do PAE¹⁰.

---

¹⁰ A. Lebeda: *Wiedza i wierzenia ludowe*, ...; E. Diakowska, Z. Kłodnicki: *Demony porywające i odmienające dzieci*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 9, cz. I: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, red. Z. Kłodnicki, A.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

W Polskim Atlasie Etnograficznym w Cieszynie znajdują się również inne materiały źródłowe. Należą do nich ankiety wysyłane do korespondentów terenowych i innych przedstawicieli badanych miejscowości, wypisy z literatury etnologicznej, kwerendy muzealne (w tym karty inwentarzowe), dokumentacja z obozów terenowych oraz inne archiwalia. Oprócz tego zdeponowano w nim kilkaset pierworysów map, które przygotowano do druku pod kierownictwem naukowym J. Gajka w formie zeszytów VII-IX. Niektóre z nich dotyczą omawianej w ekspertyzie problematyki badawczej¹¹.

Podstawowa bibliografia:

Bystron J. St.: *Etnografia Polski*, Warszawa 1947

Diakowska E., Z. Kłodnicki: *Demony porywające i odmieniające dzieci*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 9, cz. I: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, red. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, Wrocław-Cieszyn 2010, s. 176-262

Kłodnicki Z.: *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud”, t. 85 (2001), s. 244-254

Kowalski P.: *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007

Krzyżanowski J.: *Wierzenia*. W: *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1965, s. 436-438

Lebeda A. [Pieńczak]: *Wiedza i wierzenia ludowe*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. 6, red. Z. Kłodnicki, Wrocław-Cieszyn 2002

Moszyński K.: *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, Warszawa 1967.

Ogrodowska B.: *Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce*, Warszawa 2001

Pieńczak A.: *Specyfika materiałów źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. H. Rusek, A. Pieńczak, Cieszyn-Katowice 2011, s. 41-61.

Słownik stereotypów i symboli ludowych, red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos*, Lublin 1999

Tylkowa D.: *Wiedza ludowa*. W: *Etnografia Polski – przemiany kultury ludowej*, t. 2, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 71-88.

Pieńczak, Wrocław-Cieszyn 2010, s. 176-262. Więcej o materiałach atlasowych, zob. A. Pieńczak: *Specyfika materiałów źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. H. Rusek, A. Pieńczak, Cieszyn-Katowice 2011, s. 41-61.

¹¹ Szczegółowy spis map nieopublikowanych zdeponowanych w cieszyńskiej pracowni, zob. Z. Kłodnicki: *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud”, t. 85 (2001), s. 244-254.